

**До питання про масове вилучення книжкових пам'яток
із бібліотечної колекції Ніжинського державного
педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя
в 1934-1936 роках***

На межі 20–30-х років ХХ ст. у колишньому Радянському Союзі відбувалися складні й суперечливі процеси, що охопили всі сфери суспільного життя. Формувалася командно-адміністративна система тоталітарного типу. Після короткого періоду послаблення режиму (доба непу та політики “коренизації”) відбувається рішучий злам у політиці партії більшовиків. Береться рішучий курс на будівництво “соціалістичного суспільства”, застосовуються жорсткі примусові засоби формування нової суспільної свідомості. Радикальні реформи в першу чергу охопили ті сфери суспільного життя, які, на думку радянських керманців сталінської доби, були покликані формувати ідеологічну базу “нових суспільних відносин” – академічну науку, освіту, культуру. Наступ радянської ідеології супроводжувався розгортанням політичних репресій, спрямованих проти інтелігенції, наукової та політичної еліти, що була вихована у дореволюційну добу.

Не обминули реформи й бібліотечну галузь. Під лозунгом критики “буржуазного” бібліотекознавства та бібліографії було нанесено удар по “старій школі” українських і російських книгознавців. На наукові й освітні бібліотеки було покладено нову функцію – участь у “радянському будівництві”. З цією метою було видано низку постанов партії й уряду: постанова ВЦВК та Раднаркому РСФРР від 19 вересня 1933 р. щодо реорганізації Народного комісаріату освіти; постанова Раднаркому від 23 березня 1932 р. “Про роботу масових бібліотек”, постанова РНК УСРР (листопад 1932 р.) “Про покращення роботи масових бібліотек”, постанова ЦВК СРСР (квітень 1934 р.) “Про бібліотечну справу в Союзі РСР” тощо [1].

Однією з ознак реформування в галузі культури та ідеології стали масові вилучення та переміщення культурних й історичних цінностей, що зосереджувалися в музейних, бібліотечних і просвітницьких закладах ще з дореволюційної доби, або потрапили до них після ліквідації радянською владою колишніх державних чи церковних установ колишньої Російської імперії. Свідомо організоване владою нищення та розпорощення цілісних колекцій історико-культурних цінностей, на нашу думку, мало чітко визначену мету. З одного боку, радянська влада намагалася таким чином створити контрольований нею єдиний фонд матеріальних цінностей музейно-історичного значення й антикварних раритетів, аби потім, залежно від ситуації, використовувати їх на власні фінансово-економічні потреби. З іншого боку, в такий спосіб відбувалося “розчищення” ґрунту для побудови нової ідеологічної бази, а саме – запроваджувалися де-націоналізація та дегуманізація суспільної свідомості, нищилася історична пам'ять народу, велася запекла боротьба із “буржуазним націоналізмом” і “релігійними пере-

* Ілюстрації до статті див. на стор. 28 даного випуску збірника.

житками”. Все це супроводжувалося масовими політичними “чистками” та репресіями, що охопили національну інтелігенцію, наукову та політичну еліту. В Україні масові політичні репресії розпочалися ще в початку 1920-х роках (справа “Спілки Визволення України”, розгром Всеукраїнської академії наук, Української автокефальної православної церкви й інші). Зрештою, не можна залишати поза увагою й зацікавлення в особистому збагаченні окремих владних чиновників і партійних функціонерів, які відтак отримали доступ до обліку та перерозподілу антикварних цінностей.

Не обминули масові вилучення та переміщення цінних книжкових фондів й бібліотеку колишнього Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Як відомо, ця бібліотека є однією з найдавніших діючих науково-просвітницьких книгозбірень Лівобережної України. Початок формування її книжкових колекцій пов’язаний із виникненням на початку XIX ст. гімназії вищих наук (згодом ліцею), ініціаторами заснування якої стали брати Олександр і Ілля Безбородьки. В 1820 р., у день відкриття гімназії, її почесний попечитель, двоюрідний небіж засновників, граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько, передав для бібліотеки закладу 2500 томів із родинної книгозбірні. Так постала в Ніжині майбутня бібліотека педагогічного інституту 1930-х років – сучасного університету [2].

У 1875 р. ніжинський Юридичний ліцей князя Безбородька був реформований у Історико-філологічний інститут князя Безбородька (далі – НІФІ). Завдяки енергійній діяльності його першого директора професора М.О. Лавровського було суттєво поповнено бібліотеку навчального закладу. З попечительського фонду були виділені кошти на придбання бібліотечних колекцій колишнього директора Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту І.Б. Штейнмана, професора Московського університету С.П. Шевирьова, професора Бреславського, Бонського, Лейпцизького та Берлінського університетів Ф.-В. Річля. Згодом на зберігання до бібліотеки інституту надійшли дуже цінна колекція польських стародруків із дублетного фонду Варшавського університету та зібрання рідкісних видань філософсько-богословського й історичного характеру з книгозбірні ніжинського Олександрівського грецького училища. Надалі книжкові фонди бібліотеки поповнювалися за рахунок подарунків професорів і вихованців закладу, інших приватних осіб [3].

Формувався також унікальний фонд рукописів і манускриптів, який станом на 1918 р. нараховував 225 одиниць зберігання, найдавніші з яких датувалися XI–XII ст. Окрему колекцію становила ніжинська Гоголіана – найбільша на теренах колишньої Російської імперії колекція автографів (творів, листів) і прижиттєвих видань М.В. Гоголя, а також архівних і друкованих матеріалів на гоголівську тематику [4].

На жаль, у XX ст. бібліотечна колекція Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя (статус із 1933 р., з 1934 р. – державний навчальний заклад, в 1937 р. було присвоєно ім’я найвідомішого його випускника) (далі – НДПІ) зазнала суттєвих втрат. У 1934–1936 роках увесь рукописний фонд, уся Гоголіана та частина стародруків бібліотеки були вилучені, розпорошені та передані до Всенародної бібліотеки України АН УСРР (зараз Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського) (далі – ВБУ), Наукової бібліотеки Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка й інших закладів.

У Відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН) автором даного дослідження виявлено документи, які частково проливають світло на обставини, що супроводжували вилучення ру-

кописів, рідкісних і цінних видань з бібліотеки НДПІ в 1934–1936 роках, і дають можливість уявити масштаби цього явища.

Першою втратою бібліотеки став Гоголівський фонд, який восени 1934 р. було передано до відділу рукописів ВБУ. 21 жовтня 1934 р. складено акт прийому-передачі, який підписали з одного боку завідувач бібліотеки НДПІ В'ячеслав Костянтинівич Пухтинський (1888–1980) та науковий співробітник ВБУ, згодом – відомий бібліограф і літературознавець Олександр Андріанович Назаревський (1887–1977). Серед

“Апостол”. Львів, друк Івана Федорова, 1574 р. (З колекції викладача Класичної гімназії при НІФІ І.М. Михайлівського). Переданий з Ніжина до Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського близько 1934 р.

вилучених із Ніжина рукописів бачимо гоголівські автографи першого тому “Мертвых душ” із чернетками (395 стор., 4°) в оправі синього сап’яну, “Тараса Бульбы” (115 арк., 8°), повістей “Портрет” (54 арк., 4°) в палітурці коричневого сап’яну, “Игроки” та “Театральный разезд” (35 стор., 8°) у червоній сап’яновій оправі, “Тяжба” та “Лакейская” (19 арк., 4°) у темно-зеленій оправі, 32 листи до М.Я. Прокоповича – друга і колеги по навчанню в Ніжині (62 арк.), оправлені також у палітурку темно-зеленого кольору; 26 листів до українського етнографа, першого ректора Університету св. Володимира в Києві М. Максимовича, а також рукопис приписуваної М.В. Гоголю комедії “Дядька в затруднительном положении” (40 арк., 4°) без оправі. До цього списку гоголівських автографів у акті додано низку інших цінних манускриптів, зокрема 2 грецьких Євангелія на пергамені, відповідно XI та XIII–XIV ст., уривок Біблії грузинською мовою на двох піваркушах пергамену, один слов’янський “Апостол” XIV ст., те-

ка з грамотами венеціанських дожів XIV–XVIII ст., рукописний збірник XVII–XVIII ст., “Святці” початку XVIII ст., а також сувій пергамену зі східним письмом довжиною 1 м, який за браком у Ніжині фахівців-сходознавців не був інвентаризований.

До списку вилучених із Ніжина рукописів додавалися друковані видання: венеціанське 1517 року видатного італійського друкаря Альда Мануція – збірка текстів античних авторів, упорядкована Ніколо Перотто під загальною назвою “Ріг достатку”; прижиттєве видання М.В. Гоголя “Выбранные места из переписки с друзьями” з автографом автора та книга М.І. Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” з бібліотеки С.П. Шевирьова. Велику цінність для дослідників мав вилучений тоді ж рукописний каталог книг бібліотеки НІФІ, складений відомим бібліографом С. Пономарьовим у 1884 р. [5]. Тим самим числом датовано ще один додатковий акт, у якому зазначено 9 вилучених одиниць зберігання архівних матеріалів, що стосуються часу перебування М.В. Гоголя у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька [6].

Невдовзі справа торкнулася й книжкової частини ніжинської Гоголіани, яку за розпорядженням Музейного відділу НКО УСРР від 15 листопада 1934 р. за №24/137 було передано до ВБУ. Подальша доля цієї колекції видань (493 книги) у сховищах цієї бібліотеки була теж драматичною. До 1961 р. вона зберігалася у відділі рукописів ВБУ, звідки за невідповідністю профілю відділу була передана до загального фонду, де розчинилася у багатомільйонному зібранні. 101 книга з ніжинської колекції потрапила до відділу стародруків і рідкісних видань [7].

Улітку 1935 р. черга дійшла до книжкових колекцій основного фонду фундаментальної бібліотеки НДПІ. 21 червня 1935 р. датується наказ № 670, підписаний заступником наркома освіти УСРР А.І. Хаїтом, у якому йшлося про передачу з бібліотеки НДПІ “за добіром спеціальної комісії” наукових видань з античної, середньовічної та всесвітньої історії “для комплектування бібліотеки Київського Державного Університету”. Для здійснення цієї передачі була створена комісія, яку очолили керівник кафедри історії Росії та народів СРСР указанного навчального закладу в Києві професор Машкевич і директор НДПІ М. Загрецький [8].

Зауважимо, що бібліотека до революційного Університету Св. Володимира у Києві від самого початку свого існування мала цінну книжкову колекцію, в основі якої було зібрання давнього Кременецького ліцею. На початку 1920-х років Київський університет було ліквідовано. На його підмурках постало декілька галузевих інститутів, зокрема – медичний та інститут народної освіти. Бібліотеку ліквідованого навчального закладу було вирішено передати до ВБУ, що тоді перебувала у підпорядкуванні Всеукраїнської Академії наук (далі – ВУАН). Але в 1933 р., внаслідок нової реформи вищої освіти в Радянській Україні, було прийнято рішення відновити університет як державний вищий навчальний заклад. Постало питання й про відновлення його бібліотеки. Як видно, переговори про повернення старої університетської книгозбірні не дали ніяких результатів. Ось тоді в адміністрації новоствореного Київського державного університету (далі – КДУ) й виникла ідея звернутися до НКО УСРР з клопотанням про дозвіл поповнити фонди бібліотеки за рахунок педінституту в Ніжині, адже обидва заклади перебували в одному підпорядкуванні.

Керівництво бібліотеки й адміністрація НДПІ – наскільки в тих умовах це було можливо – чинили опір вилученню бібліотечних фондів. Про це свідчить машинописна

копія доповідної записки, датованої 16 липня 1935 р., до Чернігівського обласного комітету КП(б)У, підписаної секретарем Ніжинського районного комітету партії Пріцкером і заступником директора НДПІ Завальним. Цей документ подає, на наш погляд, цікаві подробиці того, як відбувалося вилучення літератури.

У бібліотеці інституту вже протягом 20 день працює бригада КДУ, причому, як видно, бригада дуже інтенсивно заходилася реалізувати наказа, взявши курс на те, щоб вилучити з бібліотеки НПП (тобто НДПІ – *авт.*) не менше 60000 томів, і, зокрема, найцінніші видання класичної літератури, й цим самим цілком зруйнувати цілість книжкового фонду бібліотеки, позбавивши її абсолютно науково-історичної літератури, класичної художньої та літературознавчої літератури, намічено також багато літературної та історичної періодики ... РПК (районний партійний комітет – *авт.*) та дирекція Інституту вважає, що вилучення цієї літератури на 65 % знецінює вартість бібліотеки, й після цієї операції жодна наукова літературознавча робота стане неможливою. Бібліотека Ніжинського Педагогічного Інституту є єдина велика бібліотека Чернігівської області й посідає одне з перших місць на Україні ... Виходить, що після цього вилучення Чернігівська область позбудеться єдиного великого книгосховища, єдиної бази наукової роботи в області ... Своєрідна книжкова агресія КДУ відома вже раніше. Після того, як не вдалося вилучити потрібних книжок з фондів академічної бібліотеки ВУАНу, КДУ вирішив компенсувати справу коштом Ніженського педінституту і цим самим позбавити область одного з кращих наукових надбань, де протягом 100 років збиралися наукові цінності. Отже, прохаємо Облпартком якнайшвидше поставити питання перед ЦК КП(б)У і добитися того, щоб вилучення було припинене [9].

Як розповідали “старожили” бібліотеки сучасного університету в Ніжині, працівники закладу чинили перешкоди роботі комісії: вилучали та приховували каталожні карточки із загального каталогу, ховали ключі від фондосховищ, переклеювали на корінцях книг етикетки з шифрами тощо. Керівництво НДПІ в листі до НКО УСРР намагалося переконати його функціонерів у тому, що “до виконання Вашого наказу про передачу книжкових фондів КДУ приступили. Але ... вас робітниками КДУ поінформовано абсолютно невірно про нібито згоду директора НДПІ на передачу визначеної літератури”. Посилаючись на те, що справою передачі книжок зацікавився Чернігівський обком КП(б)У, заступник директора Завальний закликав ще раз, спільно з його представниками, переглянути списки відібраної літератури. У листі ще раз наголошувалося, що “передача таких фондів зовсім унеможлиблює роботу, особливо літ[ературно]-мовного факультету” [10].

Зволікання з виконанням наказу та надіслані з Ніжина протести викликали незадоволення керівництва НКО УСРР. 2 листопада 1935 р. до Ніжина надійшов різкий лист за підписом наркома В. Затонського:

До в/о директора Ніжинського Педагогічного Інституту тов. Завального.

За наказом мого заступника тов. Хаїта (№ 670 з 21/VI-35 р.) Вас було зобов'язано передати Київському Державному Університету ряд літератури для забезпечення історичних дисциплін. Але, до цього часу Ви чомусь цього наказу не виконали і відмовляєтеся передати КДУ ті книжки, які навіть відібрано за В[ашим] погодженням. Тому пропоную Вам з одержанням цього негайно приступити до передачі ... тих книжкових фондів, що вже відібрано, а саме: фонд історичного циклу, а також російські та інозе-

мні з літературознавчого, мовознавчого та художнього фонду. Про виконання цього доповіді мене (sic!) до 10-го листопада 1935 року.

Народний комісар освіти В.П. Затонський [11].

Але навіть після такого “начальницького окрику” з боку вищого керівництва, заступник директора НДПІ Завальний й надалі наважувався суперечити безоглядному виконанню наказу. Відповідаючи на лист наркома, 13 листопада 1935 р. він знову наголошував:

Ніженський Державний педінститут повідомляє, що приступив своєчасно до складання списку. Причому біб[ліотечні] працівники КДУ внесли до списку таку літературу, якої не можна передати ... без шкоди літ[ературному] факультету Н[іжинського] інституту і порушили таким чином п. 2 наказу № 670 т. Хаїта. Слід зазначити, що літературу до списку заносив Мацуй (зараз заарештований), який шкідливо вилучав з бібліотеки такі твори, які є в єдиному примірнику, наприклад “Слово о полку Игоревом”, і т[акі] інші. Директор Н[іжинського] інституту тов. Загрецький, їдучи в півторамісячний відпуск, попередив мене, як свого заступника, про те, що він, як член комісії по передачі книжок, не дає згоди на передачу частини внесеної до списку літератури. Н[іжинський] інститут ... залишив за собою право заперечення передачі спірної частини літератури до повернення тов. За грецького ... і до затвердження НКО зазначеного списку ... Запевняю Вас, т. Затонський, що директор Ніженського інституту не дав своєї згоди на передачу книжок за складеним біб[ліотечними] працівниками КДУ списком і представники КДУ стали на шлях невірної інформації перед керівництвом НКО [12].

Але, незважаючи на опір керівництва Ніжинського педагогічного інституту, справу було продовжено наступного 1936 р., і передача частини книжкового фонду до КДУ таки відбулася. Про це, зокрема, свідчать численні помітки у старих інвентарних книгах ніжинської бібліотеки: “Передано до КДУ, 1936 р.” Під час пошуку в архівних установах Ніжина (ВДАЧОН) та Києва (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166) подальшого листування з приводу передачі книг або списків визначеної для цього літератури, які, як видно, склалися та розглядалися на найвищому рівні, виявити не пощастило, не в останню чергу через те, що архівні фонди радянських установ за 1935–1941 р. збереглися вкрай погано та мають чимало лакун.

Що стосується вилученої з Ніжина літератури, то можемо зазначити, що значна частина автографів М.В. Гоголя та рукописного зібрання бібліотеки НІФІ сьогодні зберігається окремим фондом в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. У відділі стародруків цієї ж бібліотеки знаходяться вилучені з Ніжина в 1934 р. рідкісні видання: вже згадуваний палеотип “Ріг достатку” з колекції Ф.-В. Річля та львівський “Апостол” славетного друкаря Івана Федорова (1573 р.), що колись належав зібранню викладача Ніжинської класичної гімназії І.М. Михайловському. На сайті Наукової бібліотеки ім. М.О. Максимовича Київського національного (колишнього державного) університету імені Тараса Шевченка авторові цих рядків пощастило знайти інформацію про наявність там ще кількох десятків стародруків XVI–XVIII ст. з печатками й інвентарними номерами бібліотеки НДПІ. Але повної картини масштабів вилучення та переміщення книжкових колекцій з бібліотеки ніжинського вищого навчального закладу досі не маємо. Обсяги й обставини цих переміщень, як і подальша доля та місцезнаходження окремих примірників книг, вилучених із Ніжина, потребують подальшого ґрунтового вивчення спільними зусиллями істориків і книгознавців.

Джерела та література

1. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ ст. – К., 2009. – С.156–161.
2. Гимназия Высших Наук и Лицей князя Безбородко. – СПб, 1881. – С. 173; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа. – Ніжин, 2005. – С. 4–17.
3. *Добиаш А.* Заметки об основной библиотеке Нежинского историко-филологического института кн. Безбородко // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. XV. – 1894. – С. 3; *Моціяка П.П.* Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька у портретах його директорів. – Ніжин, 2011. – С. 52–55.
4. Отчет о состоянии коллекций Инчтитуа кн. Безбородко к 1 января 1918 года. – Нежин, 1918. – С. 3–9, 17–20.
5. Відділі забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 6121, оп.1, спр. 693, арк. 2–2 зв.
6. Там само, арк. 1.
7. *Супронюк О.К.* Лектура вихованців Ніжинської Гмназії Вищих Наук кн. Безбородька у 20-ті роки ХІХ ст. // Бібліотечний вісник. – 1996. – №2. – С. 17–21.
8. ВДАЧОН, ф. 6121, оп.1, спр. 694, арк. 13–13 зв.
9. Там само, арк. 19–20 зв.
10. Там само, арк. 28–29.
11. Там само, арк. 30.
12. Там само, арк. 31–31 зв.

Морозов О.С. До питання про масове вилучення книжкових пам'яток із бібліотечної колекції Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя в 1934–1936 роках

Статтю присвячено дослідженню проблеми масового переміщення культурних цінностей у Радянській Україні в 1930-х роках. На основі архівних документів розкрито процес вилучення та подальшу долю рукописів, стародруків, рідкісних і цінних видань з бібліотеки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя.

Ключові слова: книжкові пам'ятки, архівні пам'ятки, стародруки, переміщення культурних цінностей, бібліотека Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя.

Морозов А.С. К вопросу о массовом изъятии книжных памятников из библиотечной коллекции Нежинского государственного педагогического института им. Н.В. Гоголя в 1934–1936 гг.

Статья посвящена исследованию проблемы массового перемещения культурных ценностей в Советской Украине в 1930-е гг. На основе архивных документов раскрыто процесс изъятия и дальнейшую судьбу рукописей, старопечатных книг, редких и ценных изданий из библиотеки Нежинского государственного педагогического института им. Н.В. Гоголя.

Ключевые слова: книжные памятники, архивные памятники, старопечатные издания, Гоголиана, перемещение культурных ценностей, библиотека Нежинского государственного педагогического института им. М.В. Гоголя.

Morozov A.S. To the question of rare books' expropriation from library collection in Nizhyn Gogol State Pedagogical Institute in 1934–1936

The article deals with the problem of mass expropriation of cultural property in the Soviet Ukraine in 1930-ies. On the basis of archival documents revealed the process of disposal and the fate of manuscripts, early printed, rare and valuable books from the library Nizhyn Gogol State Pedagogical Institute.

Key words: book monuments, archive monuments, early printed books, Gogoliana, moving cultural worthes, the library of Nizhyn Gogol State Pedagogical Institute.

[надійшло до редакції: 11.10.2012 р.]